

Zdzisława Tofłoczko

Barok i rokoko na Łotwie. Pałac księżąt Kurlandii w Jełgawie. Kartki z dziejów budowy i konserwacji

Niewielka pod względem obszaru i populacji Republika Łotewska ma obszerną, interesującą i niezwykle barwną historię, którą dokumentuje kultura i sztuka łotewska, przejawiająca się zwłaszcza w zabytkach architektury od romanizmu aż po modernizm. Szczególnie barok i rokoko zamaniestowały się w dziejach architektury tego państwa wyjątkową maestrią, a także rozmachem i reprezentacyjnością. Nic w tym zaskakującego, ponieważ autorem owych 'kurlandzkich Wersali', czyli pałaców w Jełgawie (Mitawa, Mittau), Rundāle (Ruhental) oraz Zaļmuiža (Grünhof, atrybowany) był Francesco Bartolomeo Rastrelli.

Z historycznego punktu widzenia najważniejszą z wymienionych budowli jest pałac w Jełgawie (Jeļgavas pils), stolicy Księstwa Kurlandii. Powstało ono po sekularyzacji działającego od połowy XIII stulecia Zakonu Kawalerów Mieczowych (Liwończyków). Ich ostatni wielki mistrz Gotard (Gothard) Kettler po poddaniu Inflant Zygmuntowi Augustowi otrzymał w lenno dziedziczne księstwo Kurlandii i Semigalii w 1561 roku, dając początek, zasłużonej dla Łotwy, dynastii. To za panowania księcia Gotarda ukazały się drukiem w języku łotewskim dwa katechizmy (katolicki – 1585 i luterkański – 1586), które zapoczątkowały rozwój języka narodowego Łotyszów¹. Siedzibę swą Gotard ulokował na pochodzącym z XIV wieku zamku Liwończyków w Jełgawie. Tam też rezydowała rodzina książęca zapewniająca stabilizację i dobrobyt (zwłaszcza za panowania księcia Jakuba) swego kraju, dopóty, dopóki osłaniała go moc i siła jego suwerena. Kiedy jednak chyła się do upadku Rzeczpospolita nie mogła już wpływać na los swego lennika, jego sprawami zaczęła kierować nowa potęga ówczesnej Europy, czyli Imperium Rosyjskie². Czasy władania księstwem przez Kettlerów

stworzyły historyczne fundamenty przyszłej państwowości łotewskiej. Związana jest ona nierozdzielnie z Jełgawą, co potwierdza fakt założenia na jełgawskim zamku księżęcym nekropolii, usytuowanej w krypcie w podziemiach. Pierwszy w niej spoczął w 1587 roku sam Gotard, a następnie złożono w niej szczątki jego następców, ich małżonek oraz potomków dynastii Bironów³. Ród Kettlerów wygasł w 1737 roku na bezpotomnie zmarłym księciu Ferdynandzie.

Protoplastą tej, ostatniej już w dziejach Kurlandii dynastii był Ernst Johann Biron, wywodzący się z miejscowej szlachty, człowiek wykształcony, studiował bowiem na Uniwersytecie w Królewcu, niesłychanie ambitny i zaradny. Przyszły książę Kurlandii był wobec Kettlerów parweniusem, lecz nic to wobec sprytu i stanowczości, zaś wzorem dlań mogły być bajkowe kariery cudzoziemców na dworze w niedalekim Petersburgu. Swą drogę do tronu rozpoczął zresztą w samej Jełgawie, gdzie z poręki hr. Piotra Bestużewa-Riumina, ambasadora rosyjskiego w Kurlandii, został szambelanem księżnej Kurlandii, Anny Iwanownej (bratanicy Piotra I Wielkiego), wdowy po księciu Kurlandii Fryderyku Wilhelmie. Tym samym rozpoczęła się wieloletnia przyjaźń Anny, carowej od 1730 roku, z Bironem. Już wkrótce po objęciu tronu imperatorowa osadza w 1737 roku na tronie Kurlandii Birona jako księcia Ernesta Jana. Aż do jej śmierci w 1740 roku książę Biron był wszechwładnym faworytem Anny i choć nie pełnił w Rosji żadnych oficjalnych urzędów, to bez przesady, trząsł całym Imperium. Jego faktyczne rządy, zwane „bironowszczyzną”, zasłynęły niebywałym, nawet jak na ten kraj, zdzierstwem i złodziejstwami. Ale to właśnie dzięki temu mógł budować w swej ojczyźnie owe pełne przepychu

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

rezydencje, przeto inaczej niż w Rosji, historiografia łotewska ocenia go pozytywnie. Gospodarzem swej domeny był dobrym i troskliwym, w przeciwieństwie do incydentalnie panującego w Kurlandii w latach 1759-1763 księcia Karola, królewicza saskiego, syna Augusta III, który swoim księstwem niezbyt się interesował.

Ernest Jan panował w Jełgawie do 1741 roku, czyli do objęcia tronu cesarskiego przez carową Elżbietę Piotrowną, kiedy popadł w głęboką niełaskę i zesłano go do Pełymu. Po objęciu tronu przez cesarżową Katarzynę II Wielką, Biron wraca do Jełgawy, gdzie panuje do 1769 roku. Jego następcą zostaje jedyny syn, książę Piotr, który pod naciskiem okoliczności związanych z trzecim rozbiorem Polski sprzedaje w 1795 roku swe prawa lenne Rosji. Tym samym Księstwo przekształciło się w jedną z guberni Cesarstwa Rosyjskiego⁴.

Na burzliwe dzieje ponad sześćdziesięciu ostatnich lat Księstwa Kurlandii przypada zatem czas powstania owych pereł późnego baroku i rokoka na Łotwie. Do wspomnianych przykładów należy jeszcze dorzucić wybudowany za czasów panowania księcia Piotra (Petersa) gmach kolegium naukowego mający być zaczątkiem uniwersytetu, czyli tak zwana Academia Petrina w Jełgawie (arch. Severin Jensen, 1773-1775)⁵.

Pierwszych prób unowocześnienia rezydencji książęcej na średniowiecznym zamku w Jełgawie podjął się w 1716 roku książę Friedrich Kasimir (Fryderyk Kazimierz), jednak nie znamy ich skali i zasięgu. Zniknęły bowiem wraz z rozebraniem starego zamku i położeniem kamienia węgielnego w 1734 roku pod budowę nowej rezydencji książęcej. Jak już wspomniano, plany sporządził w latach 1737-1738 Francesco Bartolomeo Rastrelli. Sukcesy swe zawdzięczał architekt nie tylko swojemu ojcu Carlo Bartolomeo (twórcy konnego posągu Piotra I Wielkiego, znanego powszechnie jako „Jeździec Miedziany”), lecz do pewnego stopnia Bironowi, ponieważ prace F.B. Rastrellego w Kurlandii należały do jednych z pierwszych i prestiżowych zleceń, jakie otrzymał. Przyszły twórca pałaców w Carskim Siole, Pałacu Zimowego w Petersburgu i wielu innych, w tym obiektów sakralnych, uwieńczył swą artystyczną drogę tytułem hrabiowskim, co było ewenementem niesłychanym⁶. Zaś dla rozwoju późnego baroku na Łotwie F.B. Rastrelli był tym, kim dla barokowej architektury w Polsce byli między innymi Agostino Locci, Andreas Schüter i Tylman van Gameren⁷.

Przyszły hrabia, na razie jednak nadworny architekt księcia Ernesta Jana, posadził pałac *in situ* dawnego zamczyska Liwończyków (początek budowy – 1245 rok) wykorzystując część fundamen-

tów i zostawił nienaruszoną kryptę grobową, która znalazła się pod jednym ze skrzydeł pałacu. Dziś owa krypta, mieszcząca trzydzieści sarkofagów (dwadzieścia jeden – metalowych i dziewięć – drewnianych) jest jednym z nielicznych zachowanych tego rodzaju zabytków w Europie wschodniej, mogąc konkurować z kryptą grobową książąt Radziwiłłów w kościele oo. Jezuitów w Nieświeżu (arch. Giovanni Maria Bernardoni, pocz. 1582).

Budowa pałacu w Jełgawie trwała rekordowo krótko, bo od 1738 do 1740 roku. W tym dziele F.B. Rastrellego ujawniła się skłonność architekta do monumentalizmu budowli, szczególnie ekspresyjnej plastyki fasad podkreślonej mocno skontrastowaną, dynamiczną kolorystyką. Ów *genre* wynikał nie tylko z estetycznego smaku autora, lecz z potrzeb praktycznych, budował on bowiem w strefie klimatycznej, w której dni słonecznych jest stosunkowo niewiele. Pałac w Jełgawie zaprojektowany został przezeń na planie czworoboku, przy czym, rzecz znamienita, bramy wjazdowe zostały ulokowane na osi skrzydeł bocznych. Takie rozwiązanie znajdziemy później w petersburskim Pałacu Zimowym. W pałacu w Jełgawie Rastrelli będzie pracował aż do końca swego życia, czyli do 1771 roku. Ciekawe, że dotąd nie ustalono miejsca jego zgonu i pochówku. W latach budowy rezydencji jełgawskiej architekt przebywał często w Petersburgu i wówczas budową kierował Johann Gottfried Seydel, a także Severin Jansen. Co się tyczy wnętrz, prace dekoracyjne trwały jeszcze do około 1786 roku, lecz zasadniczy zrąb był dziełem dwóch artystów. Byli to rzeźbiarz Johann Michael Graff, pochodzący z Bawarii, a związany przez parę lat z berlińską szkołą Georga Wenceslause Knobelsdorffa oraz malarz Antonio d'Angeli, który wykonał większość plafonów i supraport. Swe prace artyści zakończyli między rokiem 1771 a 1773, nadając ostatecznie rezydencji iście monarszy rozmach i przepych⁸.

Jak pamiętamy, wraz z abdykacją w 1795 roku księcia Piotra (umiera w 1800 roku) skończyły się dni dynastycznej świetności książęcej rezydencji, lecz nastąpił jeszcze jeden epizod w historii pałacu przypominający blask królewskiej purpury. Otóż, szukający schronienia przed rewolucją (wcześniej był gościem hrabiów Branickich w Białymstoku) brat Ludwika XVI, hrabia Prowansji i przyszły król Ludwik XVIII, zawitał do Jełgawy, gdzie rezydował ze swą rodziną oraz skromnym dworem w latach 1798-1807⁹.

Albowiem losy pałacu w wieku XIX nie były zbyt imponujące czy nawet interesujące. Wiele tego rodzaju pomników historycznych władze cesarskie przeznaczały na siedziby generałów-gubernatorów

Herb rodu Kettlerów

Herb rodu Bironów

Krypta grobowa książąt Kurlandii

Pałac w Jelgawie. Widok z lotu ptaka

Pałac w Jelgawie. Fasada zachodnia (główna) i fasada północna

Pałac w Jelgawie. Widok od strony południowo-wschodniej

i imperialnej biurokracji, przykładowo choćby w Warszawie temu celowi służył Zamek Królewski. Przesłanki takiego postępowania są jasne i czynili tak również inni zaborcy, jak choćby Austriacy, lokując na Wawelu koszary i szpitale wojskowe. Podobnie stało się z pałacem jełgawskim, w którym urzędował rosyjski gubernator i chmara urzędników. Wprawdzie zachowano w całości apartamenty książęce, które zyskały miano pokoi cesarskich, lecz na podstawie dostępnych źródeł trudno stwierdzić, czy któryś z carów przebywał z wizytą w pałacu. Jedynym na dobrą sprawę śladem zainteresowania pałacem w Jełgawie ze strony dworu w Petersburgu jest przygotowywanie pokoi cesarskich na wizytę w 1913 roku szwedzkiego następcy tronu¹⁰.

Jak wiele osiemnastowiecznych obiektów ulegało w XIX wieku adaptacjom i przeprojektowaniom, tak i dawny pałac książąt kurlandzkich spotkał podobny los. Nie bez znaczenia dla stanu zabytku był pożar w 1788 roku, który uszkodził częściowo niektóre partie gmachu, lecz szczególnie groźne dla zabytku było ponowne spalenie zwłaszcza północnego skrzydła w 1816 roku. Od tego czasu w pałacu rozpoczęły się, trwające przez pół wieku bez mała, prace renowacyjno-rekonstrukcyjne. Przez wiele lat prowadził je Friedrich Schultz. W samym pałacu ulokowano nie tylko urząd gubernatora, ale również kilkanaście instytucji państwowych. Implikowało to przeróbkę szeregu wnętrz pałacowych na potrzeby biurowe, budowę nowych klatek schodowych, a także przeprojektowanie fasad przez likwidację części balkonów i tym podobne zabiegi. W toku prowadzonych do około 1829 roku prac remontowanych zniknęły częściowo barokowo-rokokowe zdobienia wykonane w metalu według projektu Rastrellego¹¹.

Ostatnimi już w dziewiętnastym stuleciu pracami prowadzonymi w pałacu jełgawskim będą te, które wykonano w latach 1843-1864. Rozpoczęto je na specjalne polecenie Mikołaja I, który był już ostatnim carem żywo interesującym się sztuką. Do historii sztuki przeszedł jako inspirator narodowego stylu rosyjskiego zwanego bizantyńsko-ruskim bądź popularnie stylem mikołajewskim. Ideę owego stylu zmaterializował w architekturze i wnętrzach Konstantin Tohn. Cesarz wykazywał wiele zrozumienia dla szeroko pojętej konserwacji zabytków. Przeto apartamenty cesarskie w Jełgawie zostały gruntownie odnowione przez ryskiego architekta Heinricha Scheela, zyskały nową aranżację uzupełnioną meblami przeniesionymi z pałaców w Petersburgu¹². Tragicznym, jeśli nie katastrofalnym dla dziejów zabytku okazał się wiek XX, a osobliwie jego pierwsza połowa. Po wybuchu pierwszej wojny światowej Kurlandię zajmują w 1915

roku wojska niemieckie. W Jełgawie instaluje się dowództwo frontu, które odwiedzać będzie Wilhelm II. Można zasadnie przypuszczać, iż bacznie przyglądał się dawnej rezydencji książęcej, bowiem planował reaktywowanie tego Księstwa i osadzenie na tronie kurlandzkim swego syna Joachima. Zamiar był realny i historycznie uzasadniony, ponieważ Hohenzollernowie byli spowinowaceni z Kettlerami, a zakon Kawalerów Mieczowych był niegdyś bratnim odłamek zakonu Szpitalników Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego (Krzyżaków). Plany przekreśliła wszakże klęska Niemców na froncie zachodnim. W 1919 roku w pałacu stacjonowali: generał hr. Rüdiger von der Goltz, dowódca Freikorpsów bałtyckich oraz pułkownik Peter Bermont-Awałow, dowódcy tzw. białej gwardii. To jego oddziały, cofając się przed nacierającymi czerwonymi strzelcami łotewskimi, podpaliły pałac. Po najcenniejszych partiach zabytku pozostały nagie mury i rozpoczął się ciąg zdarzeń, mocno przypominających historię barokowych pomników Warszawy.

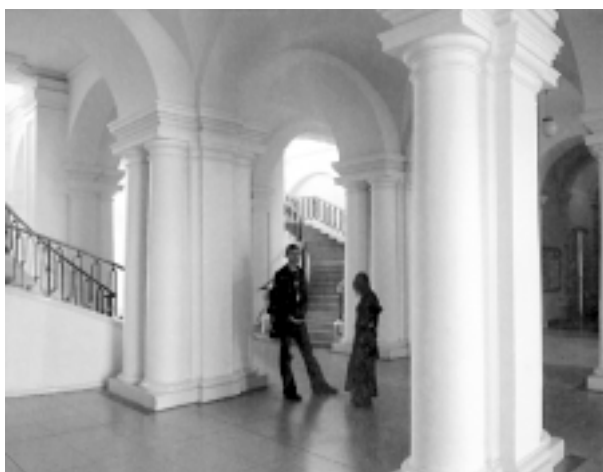
Tuż po okrzepnięciu suwerennej Republiki Łotwy, czyli w 1923 roku podjęto społeczną dyskusję nad przyszłością ruin pałacu. W jej wyniku zdecydowano w 1926 roku o wpisaniu resztek pałacu na listę prawnie chronionych dóbr kultury narodowej. Jednakże pierwsze prace nad odbudową murów rozpoczęto w 1924 roku i trwały one do roku 1932. Mimo że spora część pierwotnych planów była rozproszona, np. niektóre oryginalne projekty, perspektywy Rastrellego znajdują się w wiedeńskiej Albertinie, warszawskiej Bibliotece Narodowej, sztokholmskiej Bibliotece Królewskiej – odtworzenie bryły pałacu było zadaniem stosunkowo prostym. Starano się bowiem zrekonstruować obiekt w wersji najbardziej zbliżonej do oryginału. W tej kwestii walną pomocą była obfitość rycin z epoki. Mniej fortunnie przedstawiała się przyszłość wnętrza. Dysponowano stosunkowo skromną dokumentacją, zwłaszcza ikonografią. Najbogatszą, pozostającą do dyspozycji konserwatorów wnętrza, jest dokumentacja fotograficzna z 1913 roku. Z uwagi na wielkość obiektu zabiegi konserwatorskie objęły generalnie centralną część gmachu, bowiem wyłonił się problem: kto ma być gospodarzem odrestaurowanego pałacu. Na potrzeby muzealne obiekt okazał się zbyt ogromny i kosztowny w eksploatacji. Przeto postanowiono przekazać w 1937 roku pałac w ręce jednej z najbardziej wpływowych i zamożnych w Republice instytucji, jaką była Izba Rolnicza. Warto bowiem pamiętać, że kwitnąca wówczas ekonomia łotewska oparta była na średnioobszarowej gospodarce wiejskiej oraz przemyśle spożywczym i leśnym. Naturalną kolejną rzeczą do

Pałac w Jelgawie. Ryzalit centralny

Pałac w Jelgawie. Ryzalit boczny, południowo-wschodni, mieszczący apartamenty książęce

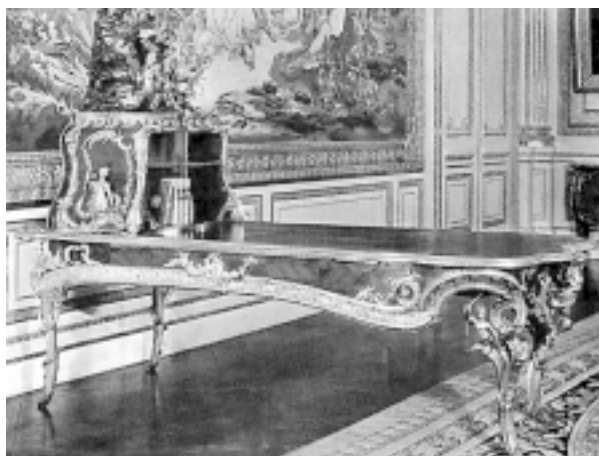
Pałac w Jelgawie. Dolny westybul głównej klatki schodowej

Pałac w Jelgawie. Salon złoty. Stan z 1913 r.

Pałac w Jelgawie. Sypialnia książęca. Stan z 1913 r.

Pałac w Jelgawie. Biurko księcia Piotra. J. Caffieri (Francja, ok. 1740)

pomieszczeń pałacu sprowadzono świeżo erygowaną Łotewską Akademię Rolniczą. W adaptacji części budynku na potrzeby dydaktyczno-naukowe wziął udział znakomity architekt łotewski Eižens Laube, który między innymi w architekturze wewnątrz skrzydła południowego wprowadził szereg motywów w stylu art déco (meble i dekoracje wewnątrz – Ansis Cīrulis). Według jego koncepcji przystosowano wielką salę balową na potrzeby auli, co w 1939 roku zakończyło restaurację i modernizację pałacu¹⁴.

Również druga wojna światowa obeszła się bezlitośnie z pałacem. Bombardowanie Jełgawy przez lotnictwo radzieckie w 1944 roku zniszczyło niemal połowę miasta i nie oszczędziło również i tego zabytku. Wprawdzie już w 1945 roku sporządzono pierwsze projekty odbudowy pałacu na potrzeby Łotewskiej Akademii Rolniczej, która przeniosła się do Rygi, lecz na razie do ocalałych licznie pomieszczeń wprowadziły się lokalne władze partii, Komsomołu itp. W 1948 roku podjęto pierwsze prace w zakresie odbudowy tych części pałacu, które uległy zburzeniu i spaleniu. Z kolei w 1951 roku podjęto decyzję o przeznaczeniu obiektu na siedzibę Ministerstwa Marynarki ZSSR. Zadnego z tych zamierzeń nie zrealizowano i ostatecznie w 1956 roku zdecydowano o powrocie do pałacu Łotewskiej Akademii Rolniczej¹⁵.

Jako że w końcu ustalono stałego użytkownika gmachu, można było podjąć prace nad generalnym projektem rekonstrukcji i rewaloryzacji. Miała mu przyświecać idea przywrócenia pałacu do stanu z wieku XVIII i z tego powodu prace te powierzono w 1955 roku Państwowemu Łotewskiemu Instytutowi Planowania Miast i Pracowni Naukowej Konserwacji Zabytków. Kompleksowa rewaloryzacja pałacu, którego gospodarzem stała się łotewska wszechnica agronomiczna, zakończona została w 1961 roku. Przemianowana po ponownym odzyskaniu niepodległości w 1991 roku przez Republikę Łotwy na – liczący siedem wydziałów i kilka instytutów międzywydziałowych – Łotewski Uniwersytet Rolniczy, uczelnia jest pieczołowitym

włodarzem jednego z najważniejszych klejnotów historycznego i artystycznego dziedzictwa narodowego Łotyszów.

- ¹ G. Abols, *Contribution of History to Latvian Identity*, Rīga 2003.
- ² A.V. Berkis, *The Reign of Duke James in Courland*, 1638–1682, Lincoln 1960; A. Bilmanis, *A History of Latvia*, Westport 1951.
- ³ I. Lancmanis, *Jelgavas Pile*, Rīga 2006, s. 154–167.
- ⁴ E. Anisimow, *Anna Iwanowna* [w:] *Dynastia Romanowów*, A. Iskenderowa (red.), Warszawa 1993, s. 150–169; J. Morby, *Dynastie Świata. Przewodnik chronologiczny i genealogiczny*, Kraków 1994, s. 273, 285; I. Lancmanis, *Etappen auf dem Lebensweg Ernst Johann Birons in der Widerspiegelung der historischen Quellen* [w:] *Ernst Johann Biron 1690–1990*. Katalog der Ausstellung im Schloss Rundāle/Ruhenal, Rīga 1992, s. 8–28.
- ⁵ J. Krastiņš, I. Strautmanis, *Rīga. The Complete Guide to Architecture*, Rīga 2004, s. 326; I. Lancmanis, *Die Residenzen Ernst Johann Birons in Kurland* [w:] *Ernst Johann Biron...*, *op.cit.*, s. 67–87.
- ⁶ D. Watkin, *Historia architektury zachodniej*, Warszawa 2001, s. 362 i n.; *Sztuka baroku. Architektura. Rzeźba. Malarstwo*, R. Toman (red.), Kolonia-Kraków 2000, s. 271 i n.
- ⁷ D. Brugis, *Māksla baroka un rokoko laikmetā*. 17. gs. Otrā puse – 18. gs. *Otrā puse. Arhitektūra* [w:] *Latvijas mākslas vēsture*, Rīga 2003, s. 105 i n.
- ⁸ I. Lancmanis, *Die Residenzen...*, *op.cit.*
- ⁹ I. Lancmanis, *Jelgavas pils...*, *op.cit.*, s. 197–198.
- ¹⁰ *Ibidem*.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² *Ibidem*, s. 198–199; T. Kapustina, *Mikołaj I* [w:] *Dynastia Romanowów ...*, *op.cit.*, s. 315–337; Z. Tołłoczko, „Sen architekta” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku, Kraków 2002, s. 97–192.
- ¹³ I. Lancmanis, *Jelgavas pils ...*, *op.cit.*, s. 93 i n.; zob. też: Z. Batowski, *Architekt Rastrelli o swych pracach*, Lwów 1939, *passim*.
- ¹⁴ J. Krastiņš, *Rīgas arhitektūras meistari 1850–1940*. The Masters of Architecture of Riga, Rīga 2002, s. 194–209; R. Ēaupale, Z. Tołłoczko, *Secesja i modernizm w Rydze. Pół wieku architektury łotewskiej – perłą europejskiego dziedzictwa kulturowego*. Część I. *U progu uzyskania suwerenności*, Czasopismo Techniczne z. 13-A/2005, s. 3–25; R. Ēaupale, Z. Tołłoczko, *Secesja i modernizm, w Rydze. Pół wieku architektury łotewskiej – perłą dziedzictwa kulturowego*. Część II. *Niepodległość i nowoczesność. Glossarium do problemów tradycji i awangardy w dwudziestoleciu międzywojennym*, (w druku).
- ¹⁵ I. Lancmanis, *Jelgavas pils ...*, *op.cit.*, s. 199 i n.